

RİTÜEL BELLEK

RITUAL MEMORY

Serkan KÖSE*

ÖZ: Ritüel ve bellek, toplum ve kültür, gelenek ve bilgi arasındaki ilişkiler kümesi, yapısal anlamda birbirini bütünlendirmektedir. Ritüel, en kısa tanımıyla tekrara dayalı olarak üretilen davranışlardır. Bu anlamda gelenekle sürekli olarak ilintilidir. Ritüel, toplumun geleneksel kodlarını barındırır. Ritüellerde, toplumun ortak kültürel algı ve tasarımlarını görmek mümkündür. Antropoloji, sosyoloji, teoloji, mitoloji alanıyla ilgilenen araştırmacılar tarafından ritüel, insan ve toplum yapısının, düşünce dünyasının açıklanması için bir araç olarak kullanılmıştır. Ritüelin din ve inanç sisteminde önemli bir bilgi aktarma işlevine sahip olduğu söylenmiştir. Özellikle ritüel bellek konusunda çok fazla çalışmanın olmaması bu konuda bir düşünce ileri sürmeyi gerekli kılmıştır. Ritüele bilgi, bilinç ve bellek eksenli bakmak bu çalışmanın temel amacıdır. Ritüel bellek, şeklinde bir ifade kullanmamızın sebebi, söz konusu terimin hem kültürel, toplumsal, bireysel bellekten farklı olduğunu vurgulamak hem de buna bağlı olarak bilgi aktarımıyla birlikte bilgi depolama sistemi şeklinde görülmesinden ileri gelmektedir. Bedensel hareketlerin tekrarına dayalı görselliğin bellekte kalıcılığı elbette geleneksel inanç ve düşünüş tarzının temel aktarımıyla yani kültürel bellekle de desteklenir. Ritüel bellek, sadece zihinsel kalıplarda söze dayalı hatırlatıcı unsurlarla değil aynı zamanda görme ve duyma yetisiyle birlikte dokunma hissiyatıyla da anımsatma işlevlerine sahiptir. Bu çalışmada, ritüel bellek olarak belirtilen kavram gerek alan araştırmasındaki tecrübelerle gerek literatür taramasından elde edilen verilerle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, bilinç, bellek, ritüel, ritüel bellek.

ABSTRACT: Set of relationships between ritual and memory, society and culture, and tradition and knowledge integrates each other structurally. Ritual, in its shortest definition, is behaviours that are produced based on repetition. In this sense, it is consistently related to tradition. Ritual contains traditional codes of society. It is possible to see mutual (collective) cultural perceptions and designs of society in rituals. Ritual was used by researchers who are interested in the fields of anthropology, sociology, theology and mythology, to explain human' and society's structure and world of thought. It was said that ritual had an important knowledge transferring/conveying function in religious and belief system. Particularly, the fact that there are not many studies on ritual and memory or ritual memory necessitated to bring forward an idea on this subject. To regard ritual as knowledge-conscious-memory-oriented is main purpose of this study. Reason for which we use such a phase as ritual memory is due to the fact that both the said term is different from cultural, social, individual memory, and therefore that it is seen as knowledge storage system together with knowledge transferring/conveying. Permanence in memory of a visuality based on repetition of bodily movement for sure is also supported by basic transfer/convey of traditional style of belief and thinking, i.e, cultural memory. Ritual memory not only has oral remander elements in mental patterns but also has evocation functions with tactual sensation as well as sense of sight and hearing. In this study, the concept referred to as

* Dr. – Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Nevşehir - serkankose@nevsehir.edu.tr (Orcid ID: 0000-0002-6478-8795)

ritual memory was examined with both experiences in field research and data obtained from literature review.

Keywords: Knowledge, conscious, memory, ritual, ritual memory.

Giriş: Bilgi ve Bellek Kavramları Ekseninde Gelenek, İnanç ve Ritüel

İnsanın kültür üreten bir varlık olarak toplumsal yaşama dürtüsü üzerine adapte ettiği bir hayatı söz konusudur. Kültür üretme eylemini gerçekleştirme ile *innovation* yani yenilik, icat etme ya da mecazi anlamda yaratıcı düşünce arasındaki ilinti, gereksinim koşullu ortaya çıkmış olmalıdır. Mengüşoğlu, insanın disharmonik bir varlık olmasından kaynaklı olarak bilgiye yaşam için gereksinim duyduğunu ifade eder. Ona göre, *“insanın hayatta kalması, yaşaması bilgiye dayanmaktadır. Bilgi olmadan doğa tarafından hazır yeteneklerle donatılmayan insanın var olmasına dayanak yoktur.”* (Mengüşoğlu, 2015: 118-119). İnsan için disharmonik bir varlık tanımlaması, onun ürettiği şeyler üzerindeki bağla ilişkilendirilir. İnsan, kültürü ve miti üreterek doğa-evren karşısındaki kompleksinden kurtulma amacına hizmet etmiş olur. Bir arada yaşamın kültürel oluşumlara adapte olma, onlarla yaşam arasında önemli bir bağ kurma ya da tecrit olmama için kültürel-inançsal bilgiyi içselleştirerek yaşama gibi çeşitli kuralları vardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde insanın hem kendisini hem de yaşam alanının en küçük (ev) ve en büyük (vatan-dünya-evren-doğa) birimi olarak gördüğü mekânları kozmos olarak algılamasının da sebebi ortaya çıkmış olmalıdır. Dolayısıyla mikro düzeyde kozmos olan insanın uyumsuz bir varlık olarak telakki eden düşünceyle örtüştüğü görülmektedir. Çünkü insan, kendisini ve çevresini algılayıp anlamlandırdığı ve bu sayede ürettiği kültürel yaratımları sayesinde uyumsuzluktan kurtulur. Bu bağlamda insanın kendisini ve yaşadığı dünyayı kozmoslaştırmasının sebebi de onun uyumsuzluğuyla ilgilidir.

İnsanın bilgiye ihtiyacı, onun mutlak varlığının sebebi olmaktan ziyade mutlak varlığının sürdürebilmesinde önemli bir işleve sahiptir. Bilgi kavramı, çeşitli disiplinler tarafından üzerinde sıklıkla tartışılan konular arasında yer almıştır. Bu anlamda özellikle toplumsal, kültürel ve ritüel bellek arasındaki farkları ortaya koymak gerekmektedir. Bunun için bellek terimini inşa eden kelimeler üzerinden hareket etmenin ileri sürülen ritüel bellek terimini daha iyi açıklayacağı kanaatindeyiz. Timuçin, bilgi, bilinç ve düşünce arasındaki ilişkiye şu şekilde yaklaşır (2013: 10):

Bilgi, bilinç etkinliğinin bir ürünüdür ya da daha genel anlamda düşüncenin bir ürünüdür. Düşünce bilinç etkinliklerinin genel adıdır. Her düşünce ürünü bilgi değer taşımaz: bilgiyi doğrulanmış düşünce diye görmek doğru olur...Bilinç birbiriyle örülmüş olan ve bir bütün oluşturan bilgilerin, hep birlikte sürekli olarak dönen bilgilerin ortamıdır.

Bilgi, sosyo-psikolojik ya da psiko-sosyolojik açıdan bireyin ya da toplumun idrak etmeden edindiği, deneyimleyerek kazandığı doğa, evren ya da şeyler üzerindeki tecrübeleridir. Bilgi, bireyde ya da toplumda varlığını idame etme üzerine görünmektedir. Birey ya da toplum elde ettiği bilginin nedenselliğini genel geçerliliğini sorgulamaz. İşte bu sorgulama yapıldığı andan itibaren bilgi, bilinç seviyesine gelir. Bu noktada algılama ise bilginin varoluşsal temelindedir. Algılayıp anlamlandırma bilincin devreye girmesiyle ilintilidir. Bilgi ve bilinç farkındalık temelli bir ayrım içerisindedir. Dolayısıyla bilginin bilinç seviyesine gelmesi bilgi üzerine karşılaştırmalı düşünen bilginler¹ aracılığıyla sağlanmaktadır. Bellek ise bilgi ve bilinç kavramlarının olmadığı bir tanımdan uzaktır. *Bellek, geçmişte saklama ve yeniden meydana getirme yetisidir* (Hançerlioğlu, 1976: 148). Araştırmacılar (Cevizci, 2005: 224), belleğin oluşumunda ya da anımsama sürecinde, üç ayrı evrenin söz konusu olduğunu belirtir:

1. Daha önce algılanmış olan nesnenin zihinde canlandırılması, bellekte bir imge oluşturulması, 2. İmgenin, hatırlayanın geçmişinin bir parçasını meydana getiren bir nesnenin imgesi, sureti olarak tanınması. 3. Hatırlanan nesnenin psikolojik ya da fiziki bir zaman çerçevesi içine yerleştirilmesi.

Bellek, beynin yapısında unutmayı engelleyen ya da hatırlamayı sağlayan loblarının işlevselliği anlamına gelmektedir.

Yazısız toplumlarda, sözün bellekte saklanması için gerekli olan şartlar üzerinde duran Ong, özellikle sözün kalıplaşmış, şiir şeklinde ya da ritim ağırlıklı olarak yer aldığına vurgu yapar (Ong, 2013: 50). Dolayısıyla geleneksel bilginin bilince erişebilmesinin ancak ve ancak söz söyleme kabiliyetini geleneksel ve kalıtsal özelliklerle alan şahsiyetler aracılığıyla gerçekleştirildiğini belirtmek gerekir. Sözlü kültür ortamında bahsi geçen şahsiyetler, toplumun dini, mistik, mitik ortak bilgilerini bilinç haline getirerek belirli yapısal biçime dönüştürür. Geleneksel bilgi taşıyıcıları istemleyerek toplumsal geleneksel bilgiyi gerek kalıtsal veya biyolojik gerekse ekonomik getiri açısından olsun aktarma gereksinimindedirler. Günümüzde Türk kültür evreninde bu bilginlerin prototipi olarak kamlar gösterilmektedir. Sözü edilen düşünceler, bilgi, bilinç, düşünce ve bellek arasındaki ilişkinin kamlar aracılığıyla toplumsal kültürel bellekte saklandığını göstermektedir.

Bu anlamda, geleneksel yaşamda kültür üreten toplumun kullandığı bilgi, sürekli tekrar edilerek aktarılır. Tekrar edilen bilgi, kalıplaşmış bir biçime koyulmalı, müzik eşliğinde icra edilmeli ve davranış veya beden temelli bir gösterime sahip olmalıdır. Bahsedilen özellikleriyle bilgi uzun süre bellekte korunmaktadır. Gelenek, inanç ve ritüel birbirine bağlı yapılar

¹ Buradaki bilgin ifadesiyle sadece felsefede filozof/düşünür olarak görülen kişiler kastedilmemiştir. Sözlü kültürde hem anlatıcı hem de icracı özelliklerle karşımıza çıkan kam, ozan, âşık, masalçı gibi şahsiyetler; yazılı kültürde yazar, şairler; elektronik kültür ortamında senarist, yönetmen, bilgisayar yazılımcıları vb. göstermek mümkündür. Söz konusu kişi ve şahsiyetler, bilgiyi bilince dönüştürüp aktarma işlevine sahiptirler.

olarak değerlendirilmelidir. Her bir kavramın en temel ortak özelliği bilgi içerikli kültür unsurları olmasıdır.

Bilgi ve bilinç ekseninde, gelenek, inanç ve ritüele bakıldığında her bir kavramın kendi içerisinde oluşturduğu bir bilgi mekanizması olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmamak durumundayız. Bu noktada, gelenek ve inanç; gelenek ve ritüel; inanç ve ritüel arasındaki ilişkiler zincirini daha net bir şekilde açıklamak mümkündür. Ritüel, belirli kültürel ve toplumsal bellek tanımları içerisinde konumlandırılacak yapıda görülebilir. Ritüelin sadece kültürel ya da toplumsal belleğin hatırlatma mekanizmasına sahip olduğunu belirtmek kanaatimizce eksik bir tanımlama ve açıklama olarak yer alır. Dolayısıyla çalışmanın ana eksenini ritüelin bellek (kültürel, toplumsal) oluşturmasından ziyade bellek olduğu üzerinedir.

Belleğin Ritüeli ya da Ritüelin Belleği: Ritüel Bellek

Ritüel üzerine yapılan çalışmalar, din, kültür ve inanç sistemlerini kavrama, anlama ve buna bağlı olarak çözümleme odaklı görünmektedir. Özellikle 19. yüzyıl Batı antropolojisi ve sosyolojisinin din ve inanç sistemlerini anlama ve açıklamanın ritüel uygulama ve davranış modellerinin bilinmesi ve yorumlanmasıyla sağlanabileceği yönündeki görüşü, Batıda ritüelle ilgili birçok teorik incelemenin ortaya konulmasını sağlamıştır. Nitekim Catherine Bell *Ritual Theory, Ritual Practice* adlı çalışmada, ritüel kavramının 19. yüzyılda evrensel bir insan deneyim kategorisi olduğuna inanılan şeyi tanımlamak için resmi bir analiz terimi olarak ortaya çıktığını ifade eder. Bell'e göre, mit ve ritüel üzerine çalışan birçok teorisyen dini tanımlamak için ritüeli göz önünde bulundurdu. Daha sonra sosyal işlevselciler, toplumu ve sosyal olayların doğasını analiz etmek için ritüel eylemleri ve değerleri araştırdılar. Daha yakın zamanlarda sembolik antropologlar ritüeli kültürün dinamikleri için temel almışlardır (Bell, 2009: 14).

Yaşanılan dünyayı anlamlı kılmamanın en temel uygulamaları arasında yer alan ritüeller, bu zamana kadar birçok açıdan tanımlanmış, sınıflandırılmış ve çeşitli toplumsal teoriler için meta teşkil etmiştir. Ritüele bakış açısı, tıpkı kültürde olduğu gibi her bilim dalının kendi bilimsel yöntemine göre şekillenmiş ve böylelikle karmaşık bir durum haline gelmiştir. Elbette bundan sonra ritüelle ilgili yapılacak çalışmalar için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. İnsan ve toplumun dini, günlük, ekonomik, psikolojik, ontolojik vb. durumunu etkileyen ya da bahsedilen durumlardan etkilenen ritüel, merkezi bir görevi yerine getirmektedir: Düzen. Her ne olursa olsun ritüeller, düzeni inşa eden, düzene giden, düzeni sağlayan, kısacası düzenleyen bir görev üstlenir. Bu açıdan ritüel kavramını tam anlamıyla inceleyebilmek için onun doğasına ve genel olarak ritüeli oluşturan yapısal-işlevsel duruma eğilmek gerekmektedir. Bunun için ritüelin hangi açıdan ele alındığı, daha açık ifadeyle ritüelin ne'liği üzerinde durmakta yarar vardır.

Durkheim'in toplumsal işlevselci bakış açısıyla irdelediği ritüel, bir kimsenin kutsal olan şeylere karşı nasıl davranması gerektiğini emreden davranış kurallarıdır (Durkheim, 2005: 60). Rappaport'a göre (2003: 402), ritüeller kutsal olduğu için değişmez özelliklere sahiptir. Kutsiyet, düşünebilme özelliğinden ziyade ritüelin belli mantığının bir mahiyeti olarak iletişim şartlarında anlaşılmalıdır. Ritüel sayesinde birey, bireyselleşmeden toplumsallaşmaya geçer. Her ne olursa olsun doğum başlangıçta biyolojik bir olaydır. Eliade'nin de belirttiği gibi doğan kişinin fiziksel varoluşa sahip olması ne aile tarafından tanınmış ne de topluluk tarafından kabul edilmiş bir durumu gözler önüne sermektedir. Doğumdan hemen sonra yapılan ritüeller yeni doğan bebeğe gerçek anlamda yaşayan statüsünü kazandırır. O, ancak bu ritüeller sayesinde yaşayan topluluğa katılır (Eliade, 2017: 163). Diğer yandan mitleri ritüellerle ilgili birer anlatı olarak tanımlayan Raglan, ritüelleri ise bir kimsenin daha önce yaptığı bir şeyin anlatısı olarak tarif etmiştir (Raglan, 2004: 187).

Ritüel ile doğanın ahengi ve işleyişi arasında önemli bir bağ söz konusudur (Nasr, 2002: 286). Ong (2013: 86), sözlü kültürde bedensel hareketlerin sözlü iletişim anında uydurulan bir hareket değil doğal ve hatta kaçınılmaz unsur olduğunu ifade eder. Assmann (2015: 65), yazılı kayıt imkanının olmadığı bir ortamda grubun kimlik koruyucu bilgisi için insan belleğinden başka bir yerin olmadığını ve bu belleğin birlik sağlayıcı ve eyleme yönelik kuralcı ve biçimsel itkilerini yerine getirebilmesi için kaydetme, çağırma ve iletme ya da şiirsel biçim, ritüel sunuş ve toplumsal katılım şeklinde belirlediği üç koşula bağlı olduğunu ifade eder. Özellikle katılım biçimleri üzerinde duran Assmann (2015: 65), bilginin bard, şaman, griot adı verilen uzmanlar tarafından kültürel belleğe kaydedilmesini grup katılımının ortak mekânları olan bayram ve ritüellere bağlamaktadır. Kültürel bellek yukarıda bahsedildiği üzere her ne kadar ritüeli içine alan bir şekilde görülse de ritüel, zihnin ayrı bir hatırlayış biçimidir. Üstelik kültürel bellek özellikle yazılı toplumlara kadar olan süreçte bilgiyi saklama ve aktarma olarak ritüeli işaret etmektedir. Dolayısıyla sözlü bilgi ritüel ile aktarım ve depolama işlevine sahipse ritüeli sadece kültürel belleğin bir parçası olarak görmek onun anlam ve işlev boyutunu göz ardı etme manasına gelmektedir. Assmann'a göre (2015: 99) ritüeller, grup kimliğinin koruyucu bilginin sürekliliğini garanti ettiği sürece tekrarlama biçiminde yaşanır. Öte yandan toplumsal bellek üzerindeki çalışmasında Connerton (1999: 111-112), toplumsal belleğin anma törenlerinde bulunabileceği savını öne sürer. Ona göre, uygulamımsal bellek bedenseldir. Dolayısıyla toplumsal belleğin son derece asal konumda bulunan bir yönünün bedensel toplumsal bellek olduğunu ifade etmiştir. Beden-bellek ve toplum-kültür ilişkisi beden bir bellek olarak düşünülmesini sağlamıştır. Nitekim Schick (2011: 14), belleğin sözlü olduğu kadar yazılı kültürde de varlığını sürdürdüğü biçimlerden biri olarak da bedensel bellek üzerinde durur. Ona göre, bedensel bellek, dilsel olarak sözcükler yoluyla ifade edilmeksizin, vücut

terbiyesi ve alışkanlığı sayesinde gerektiğinde tekrarlanabilen hareketlerin beden tarafından hatırdan tutulmasıdır.

Batı'da ritüel bellek ya da ritüelin bellekle ilintisi üzerine yapılan çalışmalar olmakla birlikte bu konu üzerinde çok fazla durulmamıştır. "Ritüel ve Bellek" adlı çalışmasında Feuchtwang, ritüelin kurullarla belirlendiğini, bu yüzden ritüeli sadece tecrübe ve taklitlerle edinilen bir alışkanlık değil bilinçli olarak öğrenilmiş bir disiplin şeklinde yorumlar (Feuchtwang, 2010: 283). Feuchtwang ritüelin bir bellek oluşturduğunu ifade eder (2010: 284):

Ritüel yoğunluk ve dereceye göre değişebilir, az ya da çok açıkça bir bellek olarak adlandırılabilir ve duygu ve duygular acı, beklenti, rahatlama ve salıverme ya da zevkle tetiklenebilir. Ancak çeşitlenme ne olursa olsun, ritüel performans sadece bir görüntü değil maddi bir deneyimdir. Ritüel bir bellek yaratır ve tekrar edildiğinde güçlendirilir.

Feuchtwang (2010: 285), toplumların hatırlamadığından ancak bilginin aktarımı için kurumların olduğundan bahsederek ritüelin kendisinin hatırlanmışına vurgu yapar (201: 298):

Ritüel tarih değildir. Kişisel hafıza da değil. Unutulmaz deneyimler üretir. Ama kendi başına, kendi bellek disiplininin ve içsel zamansallığının bir aktarımıdır.

Feuchtwang, doğrudan ritüel bellek ifadesini kullanmasa da onun ritüelin işlevsel özelliklerine dayanarak kendi içerisinde bir bellek oluşturduğundan bahsetmesi, ritüel bellek kavramını destekler niteliktedir.

Ritüel bellek kavramını, içerisinde geleneksel bilgi, düşünce veya inanç unsurlarını barındıran tekrara dayalı görüntü ve davranışa sahip bir kavram olarak tanımlamak mümkündür. Toplumsal ve kültürel bellekten farkı, yukarıda da bahsedildiği üzere davranış, görünüş ve buna bağlı hissediş temelli bir hatırlama mekanizmasına yönelik olmasıdır. Ritüellerde yapılan hareketin veya davranışın belirli kalıbı vardır. Bu kalıp, ardında bir düşünce ve inanca bağlı olarak şekillendiği için onun değiştirilmesi ya da hataya meyilli olması çok mümkün değildir. Ritüelin doğasında belirli zaman ve mekân algısıyla biçimlendirilmiş ve sınırlandırılmış bir yapı ve aynı şekilde yapının mekanizmasını işleten işlevler vardır. Ritüel, doğasından koptuğu andan itibaren ritüel olmaktan çıkar. Çünkü ritüel belleği biçimlendiren düşüncenin değişimi kolay olmamaktadır. Söz gelimi, Alevi inanç sisteminde cem ritüellerinin icra edildiği bağlam dışında gerçekleşmesi ilk olarak işlevsel ve buna bağlı olarak yapısal bozulmalara sebep olmaktadır. Örneği biraz daha somutlaştırmak gerekirse, cem ritüelinin üniversitelerin, siyasi ya da sivil toplum kuruluşlarının etkinliklerinde icra edilmesi, tam anlamıyla ritüel formun ve sürecin dışına çıkılması ve buna bağlı olarak ritüel bellek yitimine sebep olduğu anlamına gelmektedir. Buradaki bellek yitimi, var olan ve doğasından koparılan bir bilginin farklı bir mekân ve zamandaki unutulmuşu anlamına gelmektedir. Yine milletvekili, TBMM başkanı, bakan ya da genel olarak devlet adamı

profili gösteren kişilerin cenazeleri de tören şeklinde gerçekleşir. Bu ekseninde devlet ve tören, toplum ve ritüel arasındaki ilişkiler kümesi ritüelin bağlamdan uzaklaştığını göstermektedir. Toplumsal ve inançsal ekseninde ölüm olayı sonucunda gerçekleştirilen eylem ve davranışlar bütününe ritüel şeklinde adlandırma yapılması ritüelin bağlama ve işleve göre yapı değiştirmesinden kaynaklıdır. Dolayısıyla ritüel, doğasından kopmaya başladığı andan itibaren, bellekte farklı algı ve tasarımlara yol açtığı için gerçek ya da geleneksel olma işlevini kaybederek ritüel olma özelliğinden çıkmış ve verilen örnekler ekseninde törene dönüşmüş olmaktadır.²

Geleneksel bilgi, düşünce ve inanç, toplumsal ve kültürel bellek aracılığıyla aktarılır, görüşü yukarıda bahsedildiği üzere Assmann, Connerton gibi pek çok araştırmacı tarafından ifade edilen bir durumdur. Söz konusu araştırmacılar aynı zamanda ritüel ve törenin de kültürel ve toplumsal belleğin önemli hatırlama mekanizması olduğundan bahsederek beden ve bellek arasındaki ilişkiye gönderme yapmışlardır. Bu noktada, bilgiyi aktaran asıl unsur ya da yapıyı çözümlenmek gerekmektedir. Genel anlamda geleneksel bilginin aktarımını sağlayan mekanizma, doğrudan geleneksel bilginin kalıplaştırılmış söz, kullanılan müzik ya da ezgi içermesinden mi kaynaklanmaktadır, yoksa tüm bunlarla birlikte geleneksel bilginin aktarımını davranış temelli ritüel mi sağlamaktadır? Bu sebeple ritüel davranışın bütünsel ve terimsel kullanımı olarak ritüel bellek ifadesi önerilmiştir. Sözlü kültür, sözün kalıplaşmış esnekliğinden yararlanarak ritüele dönüştürmediği bir geleneği barındırmaz, demek çok iddialı bir sav olur. Ritüel bellek, bilginin tekrar edilebilmesini ve dolayısıyla gelenekselleşmesini sağlama işlevindedir. Geleneksel bilginin doğasında da tekrara dayalı olma durumu vardır, ancak tekrarlanan bilginin ritüel sunum içerisinde yer almasıyla koruma ve aktarma daha kolay olmaktadır. Her ne kadar geleneksel bilgi kalıplaşmış ve müzik-ezgi eşliğinde sunulmuş olursa olsun, söz kaybolmaya müsait bir yapının ürünüdür. Ritüel bellek, eylem, hareket ve davranışlar içeren yapılar kümesinden meydana gelir ki söz konusu yapılar insanın ve toplumun görsel sunumunun unutulmaz örüntülerle sabitlendiğini göstermektedir.

Geleneksel toplumda ritüeli bilgi depolama sistemi olarak gören Rıza Yıldırım, kolektif bellekten sonra toplumsal bilgilerin korunduğu tek mekanizmanın ritüel olduğunu belirtir. Ona göre:

...Kolektif bellek açıklamaları muhafaza ederken, ritüel uygulamaların bir suretini muhafaza eder. Kolektif belleğin yapı taşları menkıbevi anlatı formlarıdır. Ritüelin yapı taşları ise söz, fiil ve mimiklerin standartlaşmış kombinasyonundan oluşan hal ve eylem birimleridir. Dolayısıyla ritüele yaşanan halin bilgisi saklanır ve ritüel aracılığı ile o bilgi nesilden nesile aktarılır. Bu açıdan bakınca, kolektif bellek ve ritüele geleneksel toplumların temel bilgilerini yükledikleri hafıza sistemleri olarak bakılabilir. Birisi mitleri, diğeri ritleri saklamaktadır (Yıldırım, 2018: 260).

² Ritüel ve tören arasındaki ilişki noktasında ortaya konulan çalışma için bk. (Özbudun, 1997).

Yıldırım'ın düşüncelerinden de anlaşılacağı üzere bilgi depolama sisteminin çift görünlü yapısı, geleneksel toplumlarda bu görüşe binaen mit ve rit merkezli ikili bir bellek sistemi olduğunu göstermektedir.

Alevi inanç sisteminde cem ritüelinin yapılmaması durumunda, inanca dair bilgilerin unutulacağı ve bu anlamda bilgi-inanç sisteminin sürekliliğinin ortadan kalkacağı gerçeği söz konusudur. Bu anlamda ritüele, bilgi ve inanç aktarıcı bir açıdan yaklaşarak aslında onun kendi içerisinde bir bellek olduğunu da ifade etmiş oluruz. Yine konuyla ilgili Yıldırım şu ifadelere yer verir (2018: 310):

Alevilikte geleneksel bilginin ana taşıyıcısı dedelerdir ve dedeler de bu bilgiyi esas olarak cem ritüeli içine yaptıkları didaktik sohbetlerde toplumla paylaşmaktadırlar. Cemin terk edilmesiyle beraber bu anlatım ve paylaşım ortamı ve pratiği de ortadan kalkmış, geleneksel bilgi dedelerin bireysel hafızasına hapsolmüştür. Böylece bilgi yavaş yavaş kolektif niteliğini yitirir, dolayısıyla hayatla temasını kaybederek, yaşayan ve toplumu yöneten bir bilgi olmaktan çıkar.

Yıldırım'ın söz konusu yorumları bilgi ve ritüel arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından önemli görünmektedir. Dolayısıyla cem ritüellerinin icra edilmemesi durumu, cem içerisinde geleneksel bilginin taşıyıcısı ve aktarıcı olan dedelerin otoritesinin yıkılması ve buna bağlı olarak didaktik bilgi paylaşım ağının çökmesi anlamına gelmektedir. Bu düşüncelerden ritüelin, şahsiyet odaklı aktarımdan ziyade toplumsal bütünlük merkezli aktarım mekânı olduğu ve bir bellek mekanizmasına sahip olduğunu çıkarsamak mümkündür.

Yine Anadolu Alevi inanç sisteminde kurban ritüellerinin çeşitlilik gösterdiği bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte her ne kadar icra edilmese de Çorum Dodurga Mehmetdedetekke köyünde yaşayan ve Ali Mehmet Dede Sultan ocağına bağlı inanç topluluğunda at kurbanı ritüelinin spesifik özellik gösterdiğini belirtmekte yarar vardır. Söz konusu ritüel, son yıllarda icra edilmemektedir. Tarafımızca yapılan çalışmada at kurbanı ritüeli kültürel belleğin aktarım gücüne bağlanmıştır (Köse, 2019a: 217-222). Ancak bu yorumlamanın sadece kültürel bellekle ilgili olmadığını söylemek mümkündür. Kültürel belleğe ilişkin temel kodlarla yaşayan bir inanç ritüel biçime dönüştürüldüğünde, unutulmayı engelleyen ya da hatırlamayı sağlayan en temel ögenin ritüel bellek olduğunu da eklemek yerinde olacaktır. Bu açıdan değerlendirildiğinde at kurbanı ritüelini icra etmeye sevk eden, belirli bir zaman ve belirli bir mekânda gerçekleştirilmesini sağlayan temel mekanizmanın ritüel bellek olduğunu söylemek gerekmektedir. Çünkü söz konusu topluluk atalarından gördüğünü icra etmektedir. Bu açıdan inancın ve bilginin sürdürülmesi ritüel bellekle sağlanmaktadır.

Tüm bu görüşler doğrultusunda ritüeller, toplumun bilgi depolarını, dimağlarını harekete geçirerek hatırlamayı sağlayan bir durumla karşımıza çıkmaktadır. Toplum, ritüel esnasında ritüel sunucunun yaptığı hareket ve davranışları, kendi inanç veya geleneksel bilgi dünyasına karşılık gelen

şeylerle anlamlı hale getirmektedir. Çünkü ritüel sunucu ya da yönetici, toplumun inanç ve düşünce sistemini profesyonel bir şekilde icra etme yeteneğine sahiptir. Türk kültür evreninde toplumun geleneksel bilgisini bilinç seviyesine yükselterek ritüel sunumu gerçekleştiren şaman, kam, ozan, baksı adı verilen şahsiyetler vardır. Ritüel, sözü; söz ise düşünce dünyasını hatırlatır. Dolaylı olarak ritüel bellek, bir bilgi mekanizmasının yapısal parçası, daha da önemlisi çekirdeğini oluşturmaktadır. Sözlü iletişim odaklı yapısal zincire sahip ritüeller, söz söylemenin bellek mekanizması ve gerek kendi içerisinde gerekse toplum ve birey açısından işlevsel olarak görülmelidir. Ritüel bu yüzden bilgiden bilince ve bilinçten de düşünceye evrilen bir durumun davranışsal boyutu anlamına gelmektedir.

Alan araştırmasında gözlemlenen ve literatür taramasında karşılaşılan örnekler ritüel bellek teriminin netliğini ortaya koymak açısından önemli görünmektedir. Manisa'nın Salihli ilçesine bağlı Torunlu (Okçular) köyünde, ölümün gerçekleştiği günün bir gün sonrası sabah saatlerinde mezar ziyareti gerçekleştirilir. Bu mezar ziyaretinde ölen kişinin mezarı başında barut yakılır ve bu uygulamaya *barut uçuurma* adı verilir (Köse, 2019b: 257). Uygulamanın niçin ölümden bir gün sonra sabah saatlerinde ya da daha genel olarak neden yapıldığıyla ilgili bir bilgi yoktur. Benzer şekilde Turner (2018: 26), Ndembu toplumunda yeterince mit bulunmadığını ve kozmolojik veya kozmogonik anlatılara da pek rastlanmadığını ifade ederek, ritüelin mitle ilişkisi ya da ritüel uygulamaların mitik bir anlatıyla ilintili olduğu görüşüne karşı çıkmıştır. Verilen her iki örnekte de dikkat edilirse uygulama yani ritüel, ritüel davranış gerçekleşir. Ritüel aktarılmış ancak ritüelin neden aktarıldığıyla ilgili bir bilgi yoktur. Bu durum ritüelin bir bellek olduğunu ancak bilgisel bir aktarım gerçekleştirmediği sadece davranışsal boyutta kaldığını göstermesi bakımından önemlidir. Burada vurgulanması gereken bilginin davranış içerisinde korunduğu; davranışın ise ritüelize edilerek aktarıldığı ancak anlamsal dünyanın kaybolduğudur. Söz konusu anlam, aslına bakılırsa inanç değerlerinin içerisinde aranmalıdır.

Öte yandan ritüeli meydana getiren yapılardan başka, ritüel belleğin oluşumunu sağlayan temel yapı unsurlarının da olduğu söylenebilir: Bunları ritüel iletişim, ritüel süreç ve ritüel davranış şeklinde belirlemek mümkündür. Söz; kültürel geçmişte sadece yazının olmadığı anlamını içermez, aynı zamanda davranış ve hareket eylemlerini de bir bütün olarak içerisine alan bir kavramdır. Sözlü kültürde, dil ile iletişim, icra edilen ritüel uygulamanın kendisinin de bir metin olduğu konusunda Geertz ve Sahlins gibi araştırmacıların görüşleri söz konusudur. Ritüeli bir metin olarak gören anlayışa göre, ritüeller sembolik olarak kodlanmış eylemler ve yorumlanması ve okunması gereken kültürel birimlerdir. Ritüelleri okumak ve yorumlamak toplumsal ilişkiler ile ilgili bilgiler üretir ve bu bilgiler değerler ve anlamların araçları olarak gösterebilimsel ve anlambilimsel boyutlarda görülür (Wulf, 2009: 238). Söz ile aktarım, aynı zamanda beden kontrol mekanizmasını inşa eden zihnin işleyişinin önemli bir getirisidir. Bu

açından, sözlü aktarım, sözlü iletişim kadar ritüel aktarım ve iletişimin de varlığı yadsınamaz. Dolayısıyla, ritüel bellek, zaman ve mekâna bağlı olarak icra edilen geleneksel bir ürünün beslendiği bilgi çerçevesinde oluşturularak ritüel iletişim ve ritüel aktarımın merkezi depolama birimi olarak düşünülebilir.

Yazısız toplumlarda söz, kalıplaşmış, müzik ya da ritme bağlı ve şiirsel biçimde sunularak bellekte kalıcı hale gelmiştir. Kültürel bellekle ilgili çalışmalarda da bu ve benzeri ifadeler yer almaktadır ve bu durumun kabul edilebilir tarafı vardır. Sözün ritm, müzik ya da şiir şekline girerek bellekte kalıcı hale gelmesinin ötesinde bu belleği mekanize eden hareket ve davranışın da önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Huizinga, *Homo Ludens* adlı eserinde, insan, ritm, oyun ve ritüel ilişkisine değinir. Huizinga'ya göre insanın sözü, ölçüye, uyağa ve ritme uydurmasının temel sebebi oyuna olan ihtiyaçtır ve vezinli söz tam da bu ihtiyaçtan doğarak şiirin bir topluluğun oyununda hayati bir işlevi yerine getirmesini sağlamaktadır. Ona göre toplumsal oyunların ritüel veya şenlik niteliğini kaybetmesi ölçüsünde şiir de işlevini ve değerini yitirir (Huizinga, 2018: 197). Bu açıdan sözün ritm, müzik ve şiir şeklindeki sunumu bir yandan bilginin kültürel bellekte kalmasını sağlarken diğer yandan bahsedilen özelliklerin ritüel ve oyunla ilintisi vardır. İnsan bedeninin ritme karşı uyumu, beden ritimle birlikte bellek oluşturmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla sözlü iletişimin sadece dil ile sağlanması söz konusu değildir. İletişim, aynı zamanda ritüel bir ortamla sağlanarak aktarılma durumuna sahiptir. Aslında sözü saklayan ve bellekte koruyan her ne kadar kalıplaşma, müzik, ritm ya da şiir şeklinde sunum olsa da tüm bu teknik bilgileri içinde barındıran üst yapısal kavram ritüeldir. Dolayısıyla iletişimin ritüelle sağlandığı noktada söz de metin de ritüeldir. Bu açıdan ritüel bellek, bedensel, duyuşsal, sezgisel, teknik aktarımı ve bilgiyi barındırarak kendisini oluşturan yapılar zincirini meydana getirir.

Ritüel ve anlatı ekseninde ritüel belleğe bakılacak olursa, kültürel belleğin en temel anlam alanlarından birine işaret etmiş oluruz. Destan, hikâye ve masal anlatma; mani, ninni söyleme gibi halk bilimi türlerini, yazı olmadığı için toplumsal ve kültürel bellekte saklamayı ve aktarmayı sağlayan en temel unsurun gelenekle bir ilintisi varsa, geleneği aktaran mekanizmanın da ritüelle, ritüelin ise bellekle bir ilişkisi vardır. Çünkü anlatmaya ve söylemeye yönelik sıraladığımız türlerin her birinin icra ortamı ve bu icra ortamının ise belirli davranış örüntüsü söz konusudur. Özellikle destan, ozan-baksı ya da genel adıyla destancı adı verilen tipler tarafından belli ritüel ortam içerisinde icra edilir. Destan anlatıcısının icra ettiği eserin başarılı bir kompozisyonuna sahip olması için belli başlı şartları yerine getirmesi gerekmektedir. Yıldırım'ın aktardığına göre bu şartlardan birincisi, destancının anlatacağı hikâyenin ana hatlarını iyi bilmesi, geleneksel yapı formüllerini ezberlemesi, doğaçlama söz söyleme yeteneğine ve yaratıcı bir belleğe sahip olmasıdır. İkincisi ise, destan anlatımı sırasında temalara uygun melodileri ve ritimleri bulup

kullanmadaki ustalığıdır. Üçüncü özellik ise, icra sırasında, sanatçıyı teşvik edecek ve destandan anlayan bir seyirci topluluğunun bulunmasıdır (Yıldırım, 1998: 153). Destan, her ne kadar söze dayalı bir aktarımı geleneksel kalıp ifadelerle bütünleştirerek ve zihne yerleştirerek kültürel ve toplumsal belleğe hitap etse de destancıların destan anlattıkları ortamda ritüel davranışlar sergilemeleri destanın unutulmamasını sağlayan temel özelliklerinden biri olduğu gerçeğini değiştirmez. Burada ifade edilen görüşler, destanın ya da sözlü anlatıların ritüelle ya da ritüel bellek tarafından aktarılması değil sadece ritüel belleğin sözlü anlatıların aktarımında önemli bir işleve sahip olduğudur.³

Halk hekimliği uygulamaları ekseninde değerlendirildiğinde⁴, bilgi ve bellek mekanizmasının işleyişini sağlayan en temel etkinin beden davranışları olduğunu belirtmek gerekir. Halk hekimleri olarak ocaklar, gelenekten öğrendikleri tedavi yöntemlerini görsel belleklerine kaydederek bir anlamda daha sonra bedensel belleklerine aktarırlar. Ocaklar, özellikle dinsel-büyüsel tedavi gerektiren durumlarda edinilen sağaltma tekniklerini icra ederken ritüel tavır takınırlar. Halk hekimliği uygulamaları bir bütün olarak değerlendirildiğinde bunların *kriz ritüeli* olduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan gerek ocaklık geleneğinin oluşumunda gerçekleştirilen *el verme* gerek uygulamaların yapıldığı bağlam açısından halk hekimliği ritüel pratikler içermektedir. Halk hekimliği yapabilme yeteneği elde eden ocaklar, hangi hastalığı sağaltacaksa onun davranışsal boyutunu belleğine atar ve bu sayede yapılan davranış ile söylenen sözler bir bütün halde akla gelmektedir. Görme, duyma, hissetme ve belleğe kaydetme icra anında gerçekleşebilecek bir yapının ortaya çıkmasını sağlamış olmalıdır.

Ritüeli meydana getiren temel unsurlar aynı zamanda ritüel yapının oluşumudur. Ritüel, *zaman ve mekân, ritüel araç, ritüel katılımcı, ritüel söz (dua)* şeklinde yapısal bir görünüme sahip görünmektedir. Bahsedilen yapı unsurları, kutsal-kutsal dışı davranışın, yapılması ya da yapılmaması gerekli hareketler bütününe karşılık gelmektedir. Ritüel, belirli bir zamanda ya da mekânda icra edilmek durumundadır. Ritüelde kullanılan araçlar, inanç sisteminin temel kodlarıyla anlamlandırılmış kutsallıklar içerir. Ritüel katılımcı: ritüel yönetici (ritüeli icra eden kişi) ve ritüel icraya katılan kişi/kişiler olarak sınıflandırılabilir. Ritüelin yapı unsurlarının belirli işlevlerde olması ve her birinin kendi içerisinde yapılar dizisi oluşturması söz konusudur. Ritüel yapıların her biri işlevsel mekanizmaya sahip olmalıdır. Ritüelin görsele hitap etmesi, kalıplaşmış davranış örüntülerinden meydana gelmesi, tekrarlanması bir bellek olduğunu

³ Söz konusu anlatmaya ve söylemeye dayalı türlerin ritüel ile bir ilintisi olduğu, belirli bir davranış biçimiyle icra edildiğinden hareketle bu görüşü söylüyoruz. Ritüelistik bir tavır ya da davranış barındıran örüntülerdir. Doğrudan ritüel olarak ifade etmek bilimsel bir açıklama ya da yorumlamadan elbette ki uzaktır.

⁴ Halk hekimliğindeki çeşitli uygulamalar ve ocak olma yöntemleri hakkında son yıllarda yapılan çalışma için bk. (Tek, 2018).

göstermektedir (Köse, 2019b: 253-254). Söz gelimi yağmur yağdırma ritüellerinde, ritüel zaman ve mekânı, ritüelde kullanılan nesnelere, ritüeli yöneten ve icraya katılanların özelliklerini belirleyen kendi içerisinde bir bütünlük oluşturduğu görülmektedir.⁵ Bahsedilen her bir yapı, ritüel iletişimin bir yandan kültürel ve toplumsal hatırlama biçimi olarak diğer yandan ise ritüel bellekle sağlandığını göstermektedir. Neticede yağmur yağdırma ritüelinde gerçekleştirilen tüm davranışlar bedensel bellekte saklanarak bahsedilen ritüelin bütünüyle ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yağmur yağdırma ritüelinde elbiselerin ters giyinmesinden katılımcıların davranışlarına kadar her bir yapı, bedensel belleğe kaydedilerek ritüel belleğin işleyişini ve sürekliliğini meydana getirir. Bu anlamda kültürel ve toplumsal belleğin anlam dünyasında da yer edinmiş olmaktadır.

Ritüel bellek, kültürel ve toplumsal belleğin temel bir işlevini yerine getirmesi bakımından önemlidir. Kültür ve toplum üst sistem içerisinde yer alır. Söz konusu iki yapı unsuru, nasıl ki birbirinden yararlanıyorsa, ritüel bellekten de yararlanan bir kültürel bellekten söz etmek mümkündür. Bellek kavramını kullanmadan açıklayacak olursak; toplum, kültür ve ritüel, sözlü kültürün vazgeçilmez ilintilerle dolu zincirine bağlı yapılar meydana getirmektedir. Kültür ve halk bilim içerisinde ritüel, asıl olarak toplumsal uygulamaların bir görünümü olarak ele alındığında kendi içerisinde bir bellek oluşturmaktadır. Ritüel, sürekli tekrarlanan, içerisinde inanç, geleneksel bilgi, düşünce barındıran, belirli mekân ve zamana bağlı olarak ve ister tek kişinin ister birden fazla kişinin uygulayıcısı şeklinde yer alan gerek bireye gerekse topluluğa dinsel/inançsal ya da din/inanç dışı davranışları gösteren pratikler bütünüdür. Ritüelin ileri sürülen bu tanımı her ne kadar eksiklik gösterse de ritüelin bellek olduğunu ifade etmek açısından yeterli görünmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Ritüel, toplumsal ve kültürel bellekten destek alarak kendi doğasında tekrara dayalı ve davranış merkezli bir yapı içerisinde görüldüğünden bellek şeklinde adlandırılmıştır. Kültürel ve toplumsal bellek olarak ifade edilen kavramlarda davranışa yönelik bir aktarma mekanizması olmasına rağmen bu durum ritüel bellekteki gibi *davranış temelli* değildir. Aslında kültürel ve toplumsal belleğin temel hatırlama biçimi olarak ritüel ve ritüelle ilişkili uygulamalar yer almaktadır. Özellikle Batı antropolojisi, ritüelden hareketle çeşitli teoriler ortaya koymuştur. Söz konusu teoriler, ritüelin yapısı, işlevi, yapısal-işlevi, doğası, bağlamı, çeşitleri gibi birçok konuda farklı bakış açıları geliştirmiştir. Ritüel, icra edilen toplumun inanç ve düşünce dünyasını barındıran bir mekanizma işlevine sahiptir. Ritüelin bellekle ilişkisi, geleneksel bilgi, inanç, düşünce, bilinç kavramlarını koruma

⁵ Anadolu'da söz konusu ritüelin farklı uygulamaları için bk. (Acıpayamlı, 1963). Yine son yıllarda yağmur yağdırma ritüeliyle ilgili olarak ortaya konulan inceleme için bk. (Ashhak Uğurelli, 2020).

ve aktarma işlevinde görülmektedir. Söz konusu işlevler, birçok araştırmacının bellekle ilintilendirdiği kültür ve toplum kavramlarıyla birlikte düşünüldüğünde bir ritüel bellekten bahsetmek mümkün görünmektedir.

Ritüel, her ne olursa olsun içerisinde bir bilgi, özellikle geleneksel, anlamsal bilgiyi içermektedir. Bu bilgi doğrudan bedenle ilişkilendirilerek somutlaştırılır ve bellekte kalıcılığı sağlanır. Kültürel, geleneksel, toplumsal, bireysel bilgiyi nasıl ki bellekle ilişkilendirmek mümkünse ritüel bilgiyi de bir iletişim aracı olarak bellek şeklinde ifade etmek mümkündür. Daha da önemlisi ritüel bilginin varlığı, doğrudan onu inşa eden yapılar dizisiyle anlamlıdır. Bu açıdan kültürel, geleneksel ya da inançsal bilginin uzun süreli olarak toplumun belleğinde yer almasını sağlayan unsur da ritüel bellektir.

Ritüel aynı zamanda bir metindir. Ritüellerde, davranış ve hareketlerin dolayısıyla görüntülü şekilde sunumun kompoze edilmiş biçimini görmek mümkündür. Geleneksel inanç kapsüllerinin ritüel ile aktarılması, ritüelin söz ve yazının ötesinde bir metin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla söz ve metin bağlamında okunduğunda da ritüelin yine bellekle ifade edilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, ritüel bellek olarak belirtilen terimin teorik bilgiler ve alan araştırmasından elde edilen daha geniş bulgularla desteklenerek farklı görüş ve düşüncelere dönüşeceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Acıpayamlı, O. (1963). Türkiye’de yağmur duası ve psiko-sosyal metot’la incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XX1. S. 1-2, 1-39.
- Aslıhık Uğurelli, T. (2020). *Bereket gösterimi olarak Anadolu’da yağmur yağdırma ritüelleri*. Ankara: Ürün.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. (Çev.: Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı.
- Bell, C. (2009). *Ritual theory, ritual practice*. New York: Oxford University Press.
- Cevzici, A. (2005). *Paradigma felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar nasıl anımsar?* (Çev.: Alaeddin Şenel), İstanbul: Ayrıntı.
- Durkheim, E. (2005). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. (Çev.: Fuat Aydın), İstanbul: Ataç.
- Eliade, M. (2017). *Kutsal ve kutsal-dışı - Dinin doğası*. (Çev.: Ali Berktaş), İstanbul: Alfa.
- Feuchtwang, S. (2010). *Ritual and memory*. Susannah Radstone, Bill Schwarz (Ed.). Memory. Fordham University.
- Hançerlioğlu, O. (1976). *Felsefe ansiklopedisi - Kavramlar ve akımlar Cilt 1 (A-D)*. İstanbul: Remzi.
- Huizinga, J. (2018). *Homo Ludens - Oyunun kültür içindeki yeri üzerine bir inceleme*. (çev.: Orhan Düz), İstanbul: Alfa.
- Köse, S. (2019a). *Alevi inanç sisteminde kurban ritüeli*. İstanbul: Kesit.

- Köse, S. (2019b). Türk kültür ve inancında mezarlıkta yeme-içme ritüeli: Torunlu Köyü örneği. *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Çanakkale: TOKÜAD.
- Mengüşoğlu, T. (2015). *İnsan felsefesi*. Ankara: Doğu Batı.
- Nasr, S. H. (2002). *Tabiat düzeni ve din*. (Çev.: Latif Boyacı), İstanbul: İnsan.
- Ong, W. J. (2013). *Sözlü ve yazılı kültür sözün teknolojileşmesi*. (Çev.: Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis.
- Özbudun, S. (1997). *Ayinden törene siyasal iktidarın kurulma ve kurumsallaşma sürecinde törenlerin işlevleri*. İstanbul: Anahtar.
- Raglan, L. (2004). Mit ve ritüel. (Çev.: Evrim Ölçer), *Milli Folklor*, S. 61, 187-194.
- Rappaport, R. A. (2003). Ritüel. (Çev.: Kürşat Korkmaz), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Milli Folklor.
- Schick, İ. C. (2011). Bedensel hafıza, zihinsel hafıza, yazılı kaynak: Hat sanatının günümüze intikalinin bazı boyutları. *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları* (Ed.: Leyla Neyzi), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Tek, R. (2018). *Kayseri yöresi sağaltma ocakları*. Konya: Kömen.
- Timuçin, A. (2013). *Felsefenin önceliği bilgi sorunu*. İstanbul: Bulut.
- Turner, V. (2018). *Ritüeller - Yapı ve anti-yapı*. (Çev.: Nur Küçük), İstanbul: İthaki.
- Wulf, C. (2009). *Tarihsel kültürel antropoloji*. (Çev.: Özgür Dünya Sarısoy), Ankara: Dipnot.
- Yıldırım, D. (1998). *Türk bitiği - Araştırma/inceleme yazıları*. Ankara: Akçağ.
- Yıldırım, R. (2018). *Geleneksel Alevilik inanç, ibadet, kurumlar, toplumsal yapı, kolektif bellek*. İstanbul: İletişim.

İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / *The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.*

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / *There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.*